

U vezi s jednom riječju iz naslova knjige netko je postavio pitanje i dao odgovor: trojedan (Bog), a ne trojedini. Autorica u tekstu rabi riječ jednost, ali govori o trojedinom Bogu. Vjerojatno nije ni razmišljala o toj varijanti, nego spontano rabi riječ koja je u hrvatskom jeziku uobičajena i koja se nalazi i u nazivu kolegija koji ona predaje: Otajstvo trojedinog Boga. Ja sam u ovom svom prikazu u naslovu stavio riječ »trojedan«, no ti-

me se nisam opredijelio, nego samo postavljam pitanje.

Sve u svemu, svojom knjigom *Otajstvo Trojedinoga Boga u slikovnome izričaju* Marija Pehar je dala izniman prinos hrvatskoj kulturi, napose teološko-filozofskoj i umjetničkoj, te je zasluženno primila visoko priznanje: Godišnju nagradu za znanost – značajno znanstveno dostignuće, nagradu Ministarstva znanosti Republike Hrvatske.

Petar Bašić

ARAM I., *The Armenian Church. An Introduction to Armenian Christianity*, Armenski Katolikat Cilicije u Anteliasu, Libanon, 2016., 241 str.

Nova knjiga Njegove Svetosti Arama I. katolikosa Katolikata Velike Kuće Cilicije: *The Armenian Church. An Introduction to Armenian Christianity*, uglednoga duhovnog crkvenog poglavara i pobornika ekumenizma iz Libanona, svojevrsni je uvod u armensko kršćanstvo, kako stoji i u samom podnaslovu. Opsegom knjiga džepnog formata od 241 stranice, kvalitetnog dizajna autora Hoviga Garabeda, tiskana je u nakladi Armenskog Katolikata Cilicije u Anteliasu, Libanon, 2016. godine. Knjiga je posvećena milijunu i pol Armena stradalih tijekom Armenskog genocida 1915. godine i kanoniziranih 23. travnja 2015. godine. Sama knjiga sadrži deset poglavlja: Povijesni uvod, Hijerarhijski ustroj, Osnove vjere, Bogatstvo duhovnosti, Kulturna aktivnost, Socijalni rad, Obrazovna uloga, Ekumen-

ski angažman, Narodna Crkva i, napsljetku, Promjene i prioriteti. Uz bilješke pri kraju knjige nalaze se i prilozi: Mapa kršćanstva, Transliteracija armenske abecede, Stablo crkvenog razvoja, Sjedišta katolikata, Lista katolikosa.

U Predgovoru je autor naveo namjeru da ovom knjigom, svojevrsnim priručnikom osnovnih podataka o životu Armenske crkve i njezine povijesti, kao njezine uloge u kršćanskoj misiji u cjelovitosti kršćanstva upozna širu javnost. Knjiga je upućena svakom tko želi učiti o povijesti i sadašnjem trenutku Armenske crkve. Riječ je prije svega o opisu a ne o analizi, a svako poglavlje knjige opisuje određene karakteristike Armenske crkve, stoga knjiga nije popraćena bilješkama, već nizom priloga na kraju knjige, uz izabran popis literature, koristeći se Hubschmann-

-Meillet-sustavom transliteracije armen-
skih osobnih imena i ključnih riječi na
latinici.

U Uvodu autor razlaže položaj
Armenske crkve, koja pripada zajednici
Istočnih pravoslavnih (pravovjernih)
predkalcedonskih crkava koju čine: Ar-
menska, Koptska, Sirijska, Etiopska,
Indijsko-malabarska i Eritrejska crkva.
Uz sve kulturne, liturgijske i ostale ra-
zličitosti ispovijedaju istu vjeru i dijele
ista zajednička doktrinarna učenja i po-
sve su u sakramentalnom zajedništvu.
Armenska crkva (*Hayastaneac' Ekelec'i*)
koristi se još i nazivom Armenska gr-
gurovska crkva (*Hay Lusaworč'akan*
Ekelec'i) i punim nazivom *Hayastane-*
ac' A'ral'elakan Ekelec'i. Naziv Armen-
ska pravovjerna (pravoslavna) crkva
(*Hay Ułap'ar' Ekelec'i*) upotrebljava se sa-
mo u međucrkvanim odnosima i u eku-
menskom pokretu kako bi se identifi-
cirao njezin položaj u povijesnom razvo-
ju kršćanstva, a autor predlaže samo ko-
rištenje nazivom Armenska crkva (*Hay*
Ekelec'i), jer ona označava crkvu Arme-
naca ma gdje se oni nalazili. Armen-
ska crkva također označava mjesto gdje
je sama Crkva nastala, jer je armenski
narod od samih početaka bio izvrnut
pogromima i raseljavanjima te je feno-
men dijaspore konstantna realnost Ar-
menaca. Prvi veliki val iseljavanja zbio
se u X. stoljeću iz Armenije u pokraji-
nu Ciliciju, a potom su slijedila tri ve-
lika vala iseljavanja: prvi po padu ar-
menskog Kraljevstva Cilicije 1375. godi-
ne, potom poslije podjele Armenije iz-

među Osmanskog Carstva i Perzijskog
Carstva 1638. godine te naposljetku tije-
kom Armenskog genocida 1915. godine.
Utemeljenjem nezavisne Armenije 1991.
godine uslijedio je povijesnom ironijom
poslijekomunističkog društva veliki val
ekonomskog iseljavanja.

Porastom iseljništva i globaliza-
cijom teritorijalni ustroj Crkve se mije-
nja od Armenske crkve, koja je lokalni
entitet, u Crkvu Armenaca, koja je glo-
balni realitet. Danas oko deset milijuna
Armenaca živi u svijetu, od čega 95%
pripada Armenskoj crkvi a ostatak pri-
pada Armenskoj katoličkoj crkvi i Ar-
menskoj evangeličkoj crkvi. Većina Ar-
menaca obitava u iseljništvu, gdje su
organizirani u zajednicama potoma-
ka preživjelih iz Armenskog genocida i
nedavnih ekonomskih iseljenika iz Ar-
menije. Armensko iseljništvo je u stal-
nom pokretu, ali većina Armenaca živi
na Bliskom istoku, u Istočnoj i Zapadnoj
Europi te u Sjevernoj i Južnoj Americi.

Poglavlje s temom povijesnog
pregleda armenske povijesti izvrstan
je kompendij njezina dugog trajanja a
glavna razdoblja su razdijeljena na tri-
naest osnovnih razdoblja Armenske cr-
kve: prvo razdoblje obuhvaća apostol-
sko djelovanje svetih Tadeja i Barto-
la u I. stoljeću; drugo razdoblje vrije-
me je progona i rasta Crkve u II. i III.
stoljeću; treće razdoblje vrijeme je in-
stitucionalizacije Armenske crkve i 301. go-
dina kada armenska nacija postaje pr-
va nacija na svijetu koja je službeno pri-
mila kršćanstvo kao državnu vjeru; če-

tvrto razdoblje zlatno je razdoblje kada se provodi armenizacija kršćanske vjere, uspostavlja se armenska abeceda u V. stoljeću i razvija književnost; peto razdoblje tijekom VI. i VII. stoljeća vrijeme je kada Armenska crkva udara temelje svoje neovisnosti i doktrinarnog učenja kao reakciju na Koncil u Kalcedonu; šesto razdoblje od VII. do IX. stoljeća vrijeme je stagnacije i arapske dominacije; sedmo razdoblje obuhvaća IX. i X. stoljeće i vladavinu dinastije Pakraduni kao i oporavak i razvoj monaštva; osmo razdoblje – cilicijsko razdoblje – od XI. do XIV. stoljeća poznato je kao srebrno razdoblje u armenskoj povijesti; deveto razdoblje tijekom XV. i XVI. stoljeća mračno je razdoblje armenske povijesti i krvavih osmanlijskih represija; deseto razdoblje XVII. i XVIII. stoljeća vrijeme je duhovne i kulturne obnove i tiskanja armenske Biblije i najvažnijih vjerskih knjiga; jedanaesto razdoblje u XIX. stoljeću obnova je položaja Armenske crkve u Osmanskom Carstvu kao predstavnika nacije; dvanaesto razdoblje, koje uključuje XX. stoljeće može se označiti kao vrijeme mučeništva, preživljavanja i obnove. Poslije genocida Armenska crkva u dijaspori prepoznala je svoju duhovnu vitalnost u misionarskom djelovanju. U Armeniji pod Sovjetima Armenska crkva je teško stradala; na posljetku dosadašnje razdoblje označeno je obnovom samostalnosti Armenije (1991.), samoodređenjem Arcaha (Nagorno Karabaha) (1991.), proslavom 1700. godina kršćanstva (2001.) i kanonizaci-

jom žrtava genocida (2015.). To trinaesto razdoblje jest razdoblje renesanse armenskog naroda.

Drugo poglavlje govori o crkvenom ustroju, koji se temelji na čvrstom hijerarhijskom ustroju od apostolskih vremena, razdoblja prvih biskupa do sv. Grgura Prosvjetitelja – prvog katolikosa. Autor na sažet način objašnjava hijerarhiju Armenske crkve s katlikosom (*kat'otikos*) na čelu. On se naziva još i vrhovnim svećenikom (*k'ahanayapet*), vrhovnim biskupom (*episkoposapet*) i glavnikom nacije (*azgapet*). Katlikos se bira iz Nacionalnoga predstavničkog sabora sačinjenog od dvije trećine laika i jedne trećine svećenika iz svih dijeceza i svećenstva svih staleža. Svi biskupi bez obzira na dob mogu biti birani. Glavna zadaća katlikosa jest zaređivati biskupe i posvećivati sveto ulje. Obred posvete katlikosa začeo je u IX. stoljeću, uz nazočnost najmanje triju biskupa, a sam obred ustoličenja novog katlikosa posve je isti ustoličenju drevnih armenskih kraljeva.

Patrijarh je ustoličen i nije posvećen te ima lokalnu nadležnost. Patrijarh Jeruzalema bira se iz Bratovštine patrijarhata, a carigradski patrijarh bira se iz skupštine svećenstva i laika delegata svih crkvenih župa svoje crkvene jurisdikcije, s tom otegotnom činjenicom što su im turske vlasti 1971. godine, zatirući temeljna vjerska prava, zatvorile bogosloviju. Titula nadbiskupa (*ark'episkopos*) počasna je titula starijem biskupu a daje mu je katlikos za njegovo dugo služe-

nje ili u slučaju prostrane dijeceze kada mu se pridružuje pomoćni biskup. Biskup (*episkopos*) posvećen je od katolika u asistenciji dvaju biskupa, a mogu se imenovati i biskupi za nedijecezanske djelatnosti. Titula *varatabed* označava crkvenog doktora, odnosno učitelja. To je akademska titula koju daje celibatnom svećenstvu sam katolikos. Taj svećenički red sastoji se od dvaju podredova: *vartabed* nižeg ranga obuhvaća četiri ranga, a viši *vartabed (cayragoy)* sastoji se od deset stupnjeva. Kandidatima se daje štap koji na vrhu ima dva zmijska lika – koji označavaju hrabrost i mudrost – nad kojima je križ. Postizanje toga crkvenog reda podrazumijeva pisanje disertacije a celibatni svećenici mogu postati biskupi i bez tih redova. Celibatno svećenstvo (*abełay*) naziva se redovničko svećenstvo, a većinom oni žive u samostanima i posvećeni su obrazovnom i misionarskom poslu. U posebnim slučajevima mogu imati i pastoralne zadatke u biskupiji. Katolikos, biskupi, *vartabedi* i redovnici se ne žene, a celibat se u Armeniji uvriježio u V. stoljeću. Uz celibatno svećenstvo postoje i svećenici koji se žene (*k'ahanay*), a koji su svećenici na župama i za višegodišnji predani rad dobivaju naslov nadžupnika (*awag k'ahanay*), te đakoni. Autor razlaže cjelokupan složeni sustav oslovljavanja svećenstva po njihovu rangu kao i sustav obrazovanja u katolikovima i patrijarhatima Armenske apostolske crkve. Posebno je zanimljiv detaljan opis unutarnjeg ustroja upravnih tijela Cr-

kve. Za čitatelje je važan povijesni pregled hijerarhijskog ustroja. Tako se Katolikat svih Armenaca, odnosno Sveta Stolica u Etchmiadzinu, naziva ponekad i Katolikat Etchmiadzina, dok se Katolikat Velike Kuće Cilicije ponekad naziva i Katolikat svih Armenaca u Ciliciji ili Katolikat Sisa. Sv. Grgur Prosvjetitelj bio je prvi katolikos, a uslijed teške i bremenite povijesti sjedište katolikata je pred osvajačima mijenjalo mjesto. Prije utemeljenja Sv. Etchmiadzina, središte Armenske crkve bilo je Ardazu (43. – 300.), kada je preseljeno u sljedeća mjesta: Vagharshabad (302. – 485.), Tvin (485. – 927.), Aghtamar (931. – 949.), Aragin (949. – 992.), Ani (992. – 1062.), Sebastia (1051. – 1057.), Tawplur (1062. – 1072.), Dznamnata (1072. – 1119.), Shougr (1105. – 1120.), Dzovk (1116. – 1147.), Hromkla (1147. – 1293.) i Sis (1293. – 1915.). Uslijed pada Kraljevstva Cilicije 1375. godine, koje postaje poprište borbi između Seldžuka, Tatara i Mameluka, te uslijed postojanja prozapadne i konzervativne struje, u relativnom zatišju u poharanoj Armeniji, dolazi do podjele i Giragos I. Virabetsi (1441. – 1443.) vraća se u Sv. Etchmiadzin, a katolikos Krikor IX. Musabegiants (1493. – 1446.) postaje katolikosom Sisa, koji je u Armenskom genocidu 1915. godine morao izbjeci s ostatkom naroda i svećenstva u Antelias, predgrađe Beirut u Libanonu. Odnos dvaju katolika bio je vrlo složen kada su se nalazili razdvojeni na područjima dvaju carstava: Otomanskog Carstva i Ruskog Carstva, te poglavito kada se djelić po-

vijesne Armenije našao u sastavu SSSR-a i kada je Katolikat Cilicije obavljao pastoralni rad kod protusovjetske dijaspore. Primat i čast (*primus inter pares*) pripada sv. Etchmiadzinu, i to je bilo uvijek priznato od Katolikata Velike Kuće Cilicije, ali s tom razlikom, kao što je izjavio katolikos Karekin II., da dva katolikata u armenskom narodu egzistiraju od 1441. godine kao odvojene i suverene stolice, koja svaka ima svoju suverenost, respektirajući jedna drugu, a obje moraju sinkronizirano zajednički djelovati na dobrobit armenskog naroda.

U poglavlju o osnovama vjere autor na didaktičan način čitatelju razlaže osnovne vjerske istine, temelj Crkve – Sveto pismo i svetu tradiciju rane Crkve, kao esencije na kojoj se zasniva Armenska crkva. To su: Sveto pismo, ekumenski koncili (Niceja, 325., Carigrad, 381., Efez, 431.) i mjesni crkveni koncili. Kristocentričnost je dominantna armenske crkvene teologije kao i Nicejsko-carigradsko vjerovanje. Također ispo- vijeda vjerovanje koje je kombinacija Atanazijeva vjerovanja i Nicejskog vjerovanja tijekom obreda ređenja biskupa i svećenika i večernjih sati časoslova, a Apostolsko vjerovanje na početku obreda krštenja. U armenskoj teologiji Krist je transcendentan i imanentan i trojstven. Armenska crkva nije monofozitska i eutihovska Crkva, već ima solidnu osnovu za kristološki konsenzus s Istočnom pravoslavnom crkvom (Eastern Orthodox Church), Orijentalnom pravovjernom crkvom (Oriental Orthodox Church

) i Katoličkom crkvom. Armenska crkva sljedbenik je naučavanja sv. Ćirila Aleksandrijskoga o shvaćanju jedne naravi kao jedne hipostaze – Boga – Logosa, koji je utjelovljen. Svakako, to sintetsko poglavlje valjalo bi i prevesti ubuduće kao suvremeni kompendij službenog stava Armenske crkve za studente teologije u Hrvatskoj.

Poglavlje o duhovnom bogatstvu čitatelja provodi kroz liturgijski sustav liturgije riječi i svete euharistije. Nedjeljni su blagdani povezani sa životom našeg Gospodina Isusa Krista. Potom slijede Gospini blagdani, posvetni blagdani, kao što su: Sv. Križ, Iznašašće Sv. Križa, Uzvišenje Sv. Križa, Križ iz Varaga (koji komemorira uspomenu kada je katolikos Nerses 650. godine proglasio prvu nedjelu do nadnevka 20. rujna kao blagdan u spomen iznašašća čestice Sv. Križa.); blagdan Druge nedjelje uskršnjeg vremena ili Nova Nedjelja (druga nedjelja uskršnjeg vremena), blagdan Arke poznatiji kao blagdan Vartavar koji pada na subotu pred Preobraženje i blagdan Nove Svete Crkve, blagdan sv. Etchmiadzina, te blagdan Shoghagat. Uz velike blagdane te svetačke dane slavi se i pet velikih blagdana: Svetohranište (*talawar*), Bogojavljenje, Uskrs, Preobraženje i Iznašašće i Uzvišenje Sv. Križa. Slijedeći tradiciju rane Crkve, Armenska crkva slavi Božić na 6. siječnja i to u zajedništvu blagdana rođenja i krštenja i blagdan Bogojavljenja (*Astuacayaytnut'ivn*), ne ustupajući izmjeni nadnevka Gospodinova rođe-

nja na 25. prosinca i poganskog blagdana Nepobjedivog Sunca, koji je uslijedio unutar Rimskog Carstva. U liturgiji se na dan Bogojavljenja pri kraju svete mise obavlja blagoslov vode s križem, koja se vjernicima dijeli da je piju. Isto je tako Armenska crkva transformirala neke poganske običaje u svoj sustav, poput festivala ruža (*vardavar*) kao blagdana Preobraćenja i blagoslova grožđa na blagdan Uznesenja Blažene Djevice Marije. Iscrpno poglavlje donosi sve kategorije liturgijskih knjiga, svete sakramente (*xorhurđ*) kao i važnost specifičnih armenskih duhovnih posebnosti sv. Murona (*surb miwron*), štovanje svetih slika, kamenih križeva (*xač'k'ar*), crkvene glazbe i orgulja, te liturgijskog ruha (*cisakan*), liturgijskog posuđa, štovanje relikvija, crkvene arhitekture, armenskog kalendara – armenska Nova godina započinjala je 11. kolovoza s početnom 552. godinom, a od 1923. godine u uporabi je gregorijanski kalendar.

Kulturna djelatnost Armenske crkve duša je armenske nacije, a vrhunski njezin dio je prijevod Svetog pisma na armenski jezik. Prvi prijevod sa sirijskog zbio se 411. godine, drugi s grčkog Sedmoknjžja (Heptataeuh) 434. godine. Armensko Sveto pismo sadrži 39 knjiga Starog zavjeta i 27 knjiga Novog zavjeta. Apokrifne knjige su prevedene u VIII. stoljeću, a u Armenskoj crkvi su u uporabi od XII. stoljeća. Armenska kultura je u trajnom dijalogu dijaspore i kultura u kojima ona obitava. Uz par pokušaja tijekom XVI. i XIX. stoljeća armenski cr-

kveni oci nisu prevedeni na zapadne jezike sve do XX. stoljeća. Autor je nabrojio najvažnije armenske književnike i crkvene naučitelje poput: Krikora Lusa voricha (sv. Grgura Prosvjetitelja), Movsesa Khorenatsija, oca armenske historio grafije iz X. stoljeća, himnologa katolika Gomidasa iz VII. stoljeća, astronom i matematičara Ananiju Shiragnatsija iz VII. stoljeća, najvećeg armenskog pjesnika svih vremena Krikora Narekatsija iz X. stoljeća, pa sve do naših dana. Isto tako u ovom poglavlju obrađeno je tiskarstvo, glazba i slikarstvo. Poslije Armenskog genocida preživjelo je svega 30 000 srednjovjekovnih kodeksa (od VI. do XIX. stoljeća), od kojih je polovica iluminirano i čuvaju se u armenskim knjižnicama u Erevanu, Mlecima, Beču, Jeruzalemu, Antelisu, Bzommaru, Aleppu i Novj Julfi. Tijekom cilicijskog razdoblja armenska umjetnost izrade minijatura, koje su postigle svjetski ugled stapanjem gotičkog i bizantskog slikarstva, a izrađivali su ih umjetnici poput Torosa Roslina, Sarkisa Bidzaka, Krkora Mlichetsija najviše tijekom XIII. i XIV. stoljeća. Prvi armenski tiskar Hakob Meghabard u Mlecima 1512. godine tiskao je prvu armensku knjigu, a armensko novinarstvo je rođeno 1794. godine u Madrasu u Indiji, gdje su tiskane prve armenske novine *Azdarar*. Crkvena glazba nezamisliva je bez utjecaja folklorne glazbe, kao što je primjer pjesnika Sayat Nove iz XVIII. stoljeća ili armenskog mučenika iz vremena genocida skladatelja Gomitasa Vartabeda ili

nadbiskupa Zareha Aznavouriana iz Libanona.

Poglavlje o društvenim akcijama Armenske crkve, odnosno društvenom angažmanu, podrazumijeva dijakoniju, služenje svojem narodu, ne samo u materijalnom nego u duhovnom smislu, a to je od samog utemeljenja Crkve uzrokovalo postojanje ministarstva dijakonije, bliskog pojmu Caritasa u Katoličkoj crkvi. Prikaz društvenog i humanitarnog angažmana Armenske crkve iznimno je zanimljiv u dinamičkoj interakciji dijakonije i obrazovanja, kao i armenske dijaspore. Sve institucije Armenske crkve, od sirotišta, staračkih domova itd. imaju svoje korijene tijekom zbrinjavanja preživjelih Armenaca u masakrima u Osmanskom Carstvu 1896., 1908., 1915. i dalje. Isto tako bila su utemeljena brojna armenska potporna društva, među kojima posebno mjesto zauzima Armensko krovno dobrotvorno društvo (AG-BU) utemeljeno 1906. godine.

Obrazovna uloga jedno je od temeljnih poslanja Armenske crkve, jer Crkva promiče kršćanske vrijednosti preko obrazovnog sustava, ostvarujući tako svoju misionarsku djelatnost. To je osnovnim razlogom podupiranja i razvoja mreže obrazovnih institucija. Od samih početaka temeljno načelo bilo je usađivati kršćanska načela u armenskog muškarca i ženu, usađujući im ljubav prema armenskoj domovini i domovinskim vrijednostima u skladu s kršćanskim postulatima. Crkva je uvijek uključena u sve bitne elemente ar-

menškog društva, stoga je obrazovanje njezin temelj. Samostani su oduvijek bili središta obrazovanja poput Dateva, Sgevre, Klatsora, Nareka, Anija i mnogih drugih. Poslije uništavanja armenskog javnog školstva tijekom Armenskog genocida, armenski narod u dijaspori utemeljio je cijeli niz novih institucija i primjereno zemlji u kojoj se nastanio prilagodio je armenski nastavni temelj (*curriculum*) učenja temeljnih znanja, poput jezika, povijesti, kulture i vjeronauka svojoj okolini.

Biti Armenac znači biti kršćaninom i stoga vjeronauk osigurava očuvanje armenskog identiteta u stranom okruženju. Katolikos Aram I. ovom knjigom pruža vrlo zanimljiv pogled u samu bit armenskog naroda i važnosti očuvanja obitelji i čimbenika u kršćanskom obrazovanju, a to su prije svega: obitelj, škola, nedjeljna škola i sama Crkva. Kršćansko obrazovanje srce je svakog naroda i na temelju evanđeoskog naučavanja osigurava opstanak na vjetrometini sekulariziranih društava u nastojanju integracije crkvene nastavne osnove s državnim nastavnom osnovom.

Ekumenski angažman Armenske crkve povezan je s prvom crkvenom podjelom 451. godine na crkvenom koncilu u Kalcedonu te kasnijim crkvenim podjelama i stvaranjem Armenske katoličke crkve i Armenske evangeličke crkve. Tijekom razdoblja postojanja Cilicijskog Kraljevstva, katolikos Narses Milostivi (1166. – 1173.) i nadbiskup Narses Lampronatsi (1153. – 1198.) pokušali su uspo-

staviti ekumenski dijalog između Istočne i Zapadne crkve, te je stoljećima Crkva Cilicije nosila ekumensko iskustvo zbližavanja s ostalim Crkvama. Odnos s Orijentalnim pravovjernim (pravoslavnim) crkvama, koji je blizak uslijed doktrinarnog i teološkog učenja, intenzivirao se u posljednje vrijeme. Tako je na poticaj cara Haile Selassija 1964. godine organizirana konferencija Orijentalnih crkava. Isto tako su 1995. godine Anba Shenouda III., patrijarh Koptske crkve, i Zakka Iwas II., patrijarh Sirijske crkve, utemeljili udruženje Armenske, Koptske i Sirijske crkve. Vrlo je zanimljivo poglavlje s osnovnim podacima o odnosu s Istočnom i Katoličkom crkvom. Za hrvatskog čitatelja na jednom su mjestu taksativno navede crkvene razlike o euharistijskoj pretvorbi (transupstancija) u Katoličkoj crkvi do metaforičke pretvorbe u Armenskoj crkvi, te dogme o bezgrešnom začecu, za koje Armenci tvrde je bilo samo u slučaju Kristova rađanja, a ne rađanja Gospe od sv. Ane, pa sve o nepriznavanju postojanja čistilišta. Formalni dijalog Armenske apostolske crkve s Anglikanskom crkvom započeo je 1993. godine. Armenska Crkva učestvuje u svjetskom ekumenskom pokretu i član je Svjetskog vijeća Crkava (WCC), Srednjoistočnog vijeća Crkava (MECC), Konferencije europskih Crkava (CEC) i Kršćanske konferencije za Aziju (CCA). Poglavlje o ekumenskom angažmanu iznimno je zanimljivo jer nam približava jedan poseban vid kršćanskog suživota u različitosti i da-

je povijesni pregled armenskih katolika i evangelika. Crkveno jedinstvo dar je Božji, a podjele su nastale uslijed povijesnih okolnosti. U očima Arama I. Crkva je jedna i nedjeljiva te je jedinstvo različitosti i različitost u jedinstvu. Armeniski teolog iz XII. stoljeća Nerses Lampronatsi je napisao: »Kroz razne jezike svi kršćani ispovijedaju istog Krista, i mi vjerujemo kako svi kršćani pripadaju istoj Kristovoj crkvi. Kada kršćanin moli u Španjolskoj, tada moli i za mene. [...] Svi smo mi u Isusu Kristu i Isus Krist je u svima nama...«

Narodna Crkva podrazumijeva kohezijski čimbenik armenskog naroda, od jezika, abecede, vjere i kulture. Dva procesa – kristijanizacija Armenaca i armenizacija kršćanstva – bila su iznimno bitna za Armence. Kršćanska vjera postala je snažan nacionalni identitetski faktor i iz kršćanske vjere Armenci su stoljećima crpili snagu za svoj opstanak. Crkva je ujedinjujući čimbenik Armenaca, između procesa desovjetizacije Armenaca i raspršene armenske dijas-pore. Isto tako je zanimljivo armensko iskustvo između Crkve i države.

Poglavlje o izmjenama i prioritetima obrađuje Crkvu u procesu globalizacije i izazovima sadašnjice. Naglašena je uloga potrebe rada s mladima u očuvanju kršćanskih vrijednosti, a pretvaranje Crkve u muzej, a što uključuje reformu pastoralna u dinamični rad s mladim generacijama u očuvanju duhovnog i nacionalnog blaga. Naglašena je poraba unutarnje nove evangeli-

zacije, socijalnog služenja, kršćanskog obrazovanja i izgradnje novoga kršćanskog društva koje se može nositi s novim izazovima. Prije svega osnovne kršćanske vrednote treba ugraditi u svakodnevni život stalno se boreći sa sekularizmom i komunističkim naslijeđem. Novi apostolat potreba je stalnog rasta u vjeri, a isto tako autor je naglasio potrebu redefinicije nacionalnog identiteta Crkve i njezine obnove. Na kraju je autor naglasio kako Armenska crkva mora pristupiti izmjenama vrlo ozbiljno te mora odgovoriti na izazove vremena u skladu očuvanja kršćanskih vrednota.

Knjiga crkvenog poglavara Armenske apostolske crkve Katolikata Velike Kuće Cilicije Arama I. svojevrsni je priručnik, ali i presjek armenskog društva u dijaspori, jer je to njegova Crkva od 1915. godine. Na jednom mjestu čitatelj ima sažeti prikaz armenske duhov-

nosti, osnovnih informacija o povijesti, duhovnosti, ali i o sadašnjem trenutku jednoga mučeničkog kršćanskog naroda. Valja podcrtati da je Njegova Svetost Aram I. u trajnom traženju svojega crkvenog sjedišta u Sisu (sadašnji Kozan) u Republici Turskoj, koje je poput svih crkava njegova katolikata na području Republike Turske srušeno, i da je on crkveni poglavar preostatka svojeg naroda koji su preživjeli marševe smrti, koncentracijske logore, bitku za Musa Dagh te serije pokolja. Ostatak ostataka Armenaca iz Cilicije pastva je kojom upravlja Aram I., koji je ne samo crkveni poglavar nego i etnarh svojeg naroda u Libanonu i stožerna figura samobitnosti i očuvanja svoje nacije u izbjeglištvu već 102 godine. Knjiga *The Armenian Church* prije svega bi trebala biti obvezno štivo za sve one koji se interesiraju za armensku kulturu i civilizaciju te za kršćane na Bliskom istoku.

Vinicije B. Lupis

Adolf POLEGUBIĆ (ur.), *Sakramenti i pastoral obitelji*, Zbornik radova, Hrvatski dušobrižnički ured, Frankfurt am Main, 2017., 239 str.

Iz tiska je izašao 18. po redu zbornik radova s godišnjih pastoralnih skupova hrvatskih svećenika, đakona, pastoralnih suradnica i suradnika iz zapadne Europe, koje organizira Hrvatski dušobrižnički ured iz Frankfurta na Majni. U novom Zborniku, u izdavanju spomenutog Ureda, sabrana su predavanja sa skupa održanog od 10. do 13.

listopada 2016. u Vierzehnheiligenu u Njemačkoj na temu sakramenata i pastoralna obitelji. Istoimeni zbornik je uredio dr. sc. Adolf Polegubić. U Zborniku, koji ima 239 stranica, objavljeni su radovi prof. dr. sc. Ante Mateljana: »Zašto slaviti sakramente? Jesu li sakramenti isprazni obredi ili susret s Bogom?«, »Zašto ići na misu? Radost susreta s